

MƏRAKEŞDƏKİ DİL SITUASIYASI: MÖVCUD DURUM, DƏRİCƏ VƏ ONUN
ARAŞDIRILMA TARİXİ

Hər hansı bir dilin çoxlu sayda ləhcə və dialektlərə malik olması onun lüğət fondunun zənginliyinə dəlalət edən amillərdən biri kimi ən önəmli məqam hesab oluna bilər. Zamanında müxtəlif məhəlli dialektlərdən ibarət olmuş ərəb dilinin sonrakı inkişaf mərhələsində, yəni “ədəbi dil” kimi formalaşmasında Qüreyş danışığı dili mühüm rol oynayıb. Bu da, Qrani-Kərimin həmin dildə olması ilə bağlı idi. Quranın dili birmənalı şəkildə mükəmməl ərəb dili hesab olunaraq təkzibedilməz bir fakt kimi qəbul olunmuşdur. Ərəb dilinin yayılma arealında dialekt fərqliliyinə dəlalət edən və bizə gəlib çatan ilkin məlumatlar hicri tarixinin ilk əsrlərinə təsadüf edir. İbrahim Ənisi fikrincə, dialektlərin yaranmasında iki əsas amil vardır: 1) vahid bir xalqın yaşam mühiti arasında yaranmış olan izolyasiyalar və 2) fütuhət və köçlər nəticəsində meydana gələn dil mübarizəsi [12, 22].

Məlum olduğu kimi, ərəb ədəbi dilinin ərəb ölkələrində rəsmi dövlət dili olmasına baxmayaraq, məişətdə, evdə, işdə və gündəlik ünsiyyədə ərəblər bir qayda olaraq dialekt nitqindən istifadə edirlər. Ərəb dialektlərinin bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənməsi onları səciyyələndirən əsas amil hesab olunur. Dialektləri şifahi xalq yaradıcılığı xəzinəsinin qoruyucusu kimi dəyərləndirsək yanlışdır. Son dövrlərdə hətta bir çox ədiblər və yazarlar ədəbi dilə yanaşı dialekt nitqində də öz əsərlərini yazırlar. Bütün bunlar ərəb aləmində diqlossiya təzahürün ən yüksək səviyyədə mövcudluğuna açıq-əşkar işarət edir və bunun həlli üçün konstruktiv addımların atılmasını şərtləndirir.

Avropa ərəbşünaslığında üstünlük təşkil edən əsas fikir odur ki, dialektlərə öz başlanğıcını klassik ərəb dilindən götürən idioma kimi deyil, əksinə onlara klassik dil ilə sinxron şəkildə mövcud olan təzahür kimi baxmaq lazımdır. Ərəb dialektlərinin klassik dilin bizə məlum olan şəkildə formalaşmasından xeyli əvvəl real mövcudluğu praktik olaraq danılmaz. Dialekti də ədəbi dil kimi mühüm linqvistik rekonstruksiya hesab etmək lazımdır. Bununla əlaqədar olaraq son onilliklərdə dialektlərin öyrənilməsinə olan marağın artması təbii bir hal kimi qarşılanmalıdır ki, bu da təkcə praktik ehtiyaclar və təbii dilçiliyin vəzifələri ilə deyil, habelə ərəbşünaslığın və semitologiyanın ümumi inkişafı ilə izah olunur.

Hər bir ərəb ölkəsində, o cümlədən Mərakeşdə ölkənin tarixi inkişafı, əhalisinin etnik tərkibi, adət-ənənələri, habelə dövlətin dil siyasətindən asılı olan linqvistik və ya dil situasiyası formalaşır [8, 90]. Ölkədəki dil situasiyası hal-hazırda da diqqət mərkəzində olan məsələlərdən biri olub, dünya şərqşünasları tərəfindən daim izlənilir və o, ölkədə baş vermiş tarixi hadisələrin, burada hökm sürən çoxdilliliyin, ölkənin elmi-mədəni tərəqqisinin və çoxmillətli bir dövlətin inkişafının əksi və təəcəssümü kimi dəyərləndirilir [4, 4]. Hazırkı vaxtda Mərakeşdə çox rəngarəng bir dil situasiyası hökm sürür. Belə ki, klassik ərəb dili və müasir ərəb ədəbi dili rəsmi dövlət dairələrində, ali təhsil müəssisələrində, KİV, tele-radio yayımı və nəşriyyat sahəsində mövcuddur. Mərakeş dialekti və ya Mərakeş danışığı dili-الدارجة bütün ölkə əhalisi tərəfindən istifadə olunaraq ümumi bir dilə çevrilmişdir. Hətta Mərakeş kralı II Həsən özünün xalq qarşısındakı çıxışlarında ona daha yaxın olmaq üçün klassik ərəb dilindən çox asanlıqla dəricəyə keçərdi [7, 179]. Müasir mərakeş yazıçısı Fuad Larui dəricəyə dövlət statusu verilməsi fikrini dəstəkləyərək, onu klassik ərəb dili, fransız, ispan və ingilis dillərinin qarışığı kimi qiymətləndirir. Yazıçı “Trop de langues tue la langue” əsərində bu məsələ ilə bağlı öz fikirlərini əsaslandırmağa çalışmışdır [17]. Əhalinin təqribən 40% bərbər dillərində, o cümlədən amaziq (2011-ci ildə konstitusiyaya əsasən II rəsmi dövlət dilidir) dilində danışır. Fransız dili məktəblərdə və mədəni sferada öz üstünlüyünü qoruyub saxlayır. Habelə, Mərakeşin şimalında əhalinin bir qismi ispan dilindən də istifadə edir. İngilis dilinə gəlməyə isə, geniş yayılma dairəsinə malik olmasa da, dəb tendensiyaları çərçivəsində bərqərar olmağa səy göstərir. Bütün bu rəngarənglik fonunda onu da qeyd etməyi zəruri hesab edirik ki, məhz klassik ərəb dili Mərakeş konstitusiyasında əsas dövlət kimi qeyd edilir. Bu status 2003-cü ildə verilmiş fərmana əsasən bir daha təsdiqlənib. Həmçinin, bu fərmana əsasən VI Məhəmməd adına Ərəb Dili Akademiyasının yaradılması təsdiqlənmişdir [8, 90]. Mərakeş hökumətinin atdığı bu zəruri addımlar ərəb ədəbi dilinin linqvistik xəritədən yox olmasına yönəlmişdir ki, bunun da tutarlı səbəbləri vardır. Belə ki, dili istənilən xalqın milli ruhunun möhkəmliyinin barometri kimi dəyərləndirsək, Mərakeşdə hökm sürən dil situasiyasını ədəbi dil üçün real təhlükə mənbəyi də hesab etmək olar. Onu qeyd etmək kifayətdir ki, Mərakeş ərəblərinin 65, 35% və ərəbdilli bərbərlərin də 4,1% daxil olmaqla digər etnik qrupların nümayəndələrin təqribən 1,4 milyonunun ərəb dilinin Mərakeş variantında danışdığını nəzərə alsaq, ərəb ədəbi dili qarşısında böyük bir təhlükənin olduğunu görmüş olarıq. Belə ki, göstərilən say ölkə əhalisinin 2/3 deməkdir. Rus tədqiqatçısı Y.İ.Kosenkonun fikrincə, ədəbi dil konservativdir, halbuki dəricə tam şəkildə zamanla ayaqlaşır. Hətta müasir Mərakeş cəmiyyətində dəricəyə latın əlifbasına keçməklə dövlət dili statusu verilməsi məsələsi də müzakirə obyektinə qalır. Müəllifin fikrincə, bu addımları vaxtından qabaq hesab edənlər onu da nəzərə almalıdırlar ki, gənc məğribilər sosial şəbəkələrdə ünsiyyət zamanı latın qrafikasıdan çox aktiv istifadə edərək bunu problem hesab etmirlər. Son nəticə olaraq dəricə çoxfunksiyalıdır: onu küçə, stadion, kafe, bazar, dükan, ofis də daxil olmaqla hər yerdə eşitmək mümkündür. Müəllif məqaləsində dəricənin də dövlət dili statusu qazanmasını tam şəkildə dəstəkləyir və bunu hətta qaçılmaz bir addım hesab edir [7, 178-281]. Səlimə Məhfuzinin fikrincə, idari işlərin, məktəb və universitetlərin ərəbləşdirilməsi hələ bunun xalq tərəfindən dəstəklənməsi demək deyildir. Məğrib ölkələrində kütlə və gənclərin çoxu ərəbcənin ləhcələrini fransız dili ilə qarışdıraraq fəsih ərəb dili yerinə onlara daha rahat olan işlək bir dilə üz tuturlar. Habelə, müəllifə görə, texnologiyanın inkişafı və texnoloji inqilab da

² BDU filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

cəmiyyəti ərəb ədəbi dili ilə olan bağlarından uzaqlaşdırma bilmək məsələsində böyük təsirə malikdir. Digər tərəfdən isə dünyasının reallıqları da fransız və ya ingilis dilinə olan tələbatı artırır. Müəllifin fikrinə görə, ərəb ədəbi dilinin çağdaşlıqdan və yeniliklərdən uzaq olması, habelə ərəb ədəbi dilinin elm dili deyil, poeziya dili olması kimi yanlış fikirlər toplumun digər dillərə üz tutmasına səbəb olmuşdur. Doktor Səlimə Məhfuzi ərəb ədəbi dilinin layiq olduğu mövqeni gələcəkdə yenidən qacanacağına və sözün əsl mənasında beynəlxalq bir dil olacağına ümid edir [3]. Məhəmməd Budhanın fikrincə də, dəricəyə ərəb dilindən asılı olmayan müstəqil bir dil kimi baxmaq lazımdır. Dəricə nə ədəbi dilə tabedir, nə də ondan törəmədir. Müəllif fikirlərini belə əsaslandırır ki, savadsız bir şəxs ərəb ədəbi dilindən xəbərsiz şəkildə dəricədə mükəmməl səviyyədə danışır. Bu da onu göstərir ki, ərəb ədəbi dilinin mövcud olub-olmamasının dəricənin mövcudluğuna heç bir təsiri yoxdur. Dəricəyə daxil olan sözlər də onun leksikasının bir hissəsinə çevrilmişdir. Müəllif vurğulayır ki, ərəb dili ölü və yoxa çıxmış dillərin leksik tərkibini ehtiva edir. Bu heç də o demək deyildir ki, ərəb dili də bu sözləri istifadə etdiyi üçün inqiraza uğramalıdır. Və dəricənin mövcudluğunu davam etdirmək üçün ərəb dilindəki qrammatik vasitələrə ehtiyacı yoxdur [15, 8]. Təbii ki, bu fikirləri nə tam dəstəkləmək, nə də inkar etmək mümkündür.

Mərakeş əhalisinin 13,3% müxtəlif bərbər dillərində danışır. Əhalinin 18% ünsüyyət üçün fərqli dillərdən yararlanır ki, bunların arasında da ərəb dilinin Livan dialektini qeyd etmək yerinə düşərdi. Belə ki, o da Mərakeş ərazisində məskunlaşmış Livan diasporasının dilidir. Saxaranın qərbində yaşayan ərəb-bərbər əhalisi həsaniyyə dilindən istifadə edir. Fransız dilinə gəlinə isə, o ölkə ərazisində faktiki olaraq III qeyri-rəsmi dil olaraq qalır. O, geniş şəkildə tədris olunur, ticarətin və iqtisadiyyatın dili olaraq hökm sürür [16]. Habelə, Fransada təhsil alıb ölkəsinə qayıtmış məğribilər də bu dilə xüsusi hüsn-rəğbətlə yanaşırlar. Bəzən fransız dili məğribli gənc tədqiqatçıların dünyada baş verən elmi kəşflər və yeniliklərdən xəbərdar olmasını təmin edən və onların da öz elmi nailiyyətlərini və kəşflərini dünyaya çatdırmaları üçün yeganə bir vasitə kimi qəbul edilir [6, 4]. Habelə universitetlərdə predmetlərin fransız dilində tədris edilməsi ilə ölkənin ərəbləşdirilməsi siyasətinə böyük zərbə vurularaq fransız dilinin ölkə daxilində statusunun bir daha möhkəmləndirilməsinə şərait yaradılır. Mərakeşin 1956-cı ildə müstəqillik qazanmasına baxmayaraq, Fransız müstəmləkəsinin təsiri hələ də ciddi şəkildə hiss olunmaqdadır. Alimlər bunu neokolonizasiya kimi dəyərləndirirlər. Bu, bir növü biznesin və mədəni imperializmin qlobalaşması fonunda irəli sürülən bir geosiyasi praktikadır [6, 4].

Bərbər dillərinin, xüsusilə amaziq dilinin dəricəyə təsiri mübahisəedilməzdir. Belə ki, amaziq sözlərinin və ya amaziq mənşəli kəlmələrin sayı dialektə yüzlərlədir və onlar ailə, gündəlik həyat, peşə ilə bağlı sözlər, habelə flora, fauna, kənd təsərrüfatı, mədəniyyət və s. ilə əlaqəli leksikani əhatə edir. Ədəbi dilin, fransız və ispan dillərinin təsiri ilə bu sözlərin bəziləri kifayət qədər böyük dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Mubərək Belqasim 100-ə yaxın dəricədə işlənən amaziq sözünün tam açıqlamasını vermiş və məruz qaldığı dəyişikləri dəqiqliklə izah etmişdir. Məs., çox məşhur geyim adı olan “*burnus* البرنوس” amaziq kökənli olub *abernoj* və ya *abernos*-dan yaranıb [18].

Ölkə daxilində əsas üç şivə-şəhər, kənd və bədəvi şivələri mövcuddur. Şəhər və kənd şivələrinin təşəkkülü Mərakeşin ərəbləşdirilməsinin I dövrünə (VII əsr), bədəvi şivələrinin formalaşması isə XII əsrdə başlayan ölkənin ərəbləşdirilməsinin II dövrünə təsadüf edir. Mərakeşin bədəvi şivələri şəhər və kənd şivələrindən daha çox qərbi Əlcəzairin bədəvi şivələrinə daha yaxındır. Qeyd etmək lazımdır ki, bədəvi şivələri bərbər dilinin təsirinə kənd və şəhər şivələrindən daha az məruz qalmışdır [1, 72].

Məğrib dialektlərinin öyrənilmə tarixini XIX əsrin sonlarına gedib çıxır və burada Avropa şərqşünaslarının fəaliyyətini xüsusi şəkildə vurğulamalıyıq. Alman alimləri A.Sosinin, A.Fişerin, B.Maysnerin bu sahədəki xidmətləri ön plana çıxır. Mərakeş üzərində Fransanın protektoratı bərqərar olduqdan sonra, təbii ki bu sahədə B.Marse tərəfindən əsas qoyulmuş Ftansız məktəbinin nümayəndələrinin daxil olduğu ərəbşünas-dialektoloqlarının fəaliyyəti xüsusi şəkildə diqqəti çəkir. Hal-hazırda bu sahədə tədqiqatların sayı artmaqdadır, dialekt nitqinə dair kifayət qədər toplular ərsəyə gəlmişdir ki, onlar da tematik mövzularının zənginliyi ilə səciyyələnərək dialektlərin elmi aspektdən tədqiqi üçün mötəbər mənbə hesab oluna bilərlər. Bu toplular içərisində 1911-ci ildə çap olunmuş V.Marsenin “Арабские тексты Танжера” adlı əsəri xüsusi şəkildə qeyd olunmalıdır. Belə ki, L.Bryünonun təbirincə desək, bu klassik əsər Mərakeş dialektologiyası üzrə mütəxəssislərin stolüstü kitabıdır və indiyədək də digər müəlliflərin bu sahədəki əsərlərini dəyərləndirmək üçün bir etalon rolunu oynayır [9, 8]. Hətta onu da demək lazımdır ki, Məğrib dialektlərinin tədqiqatçıları B.Marsenin fundamental əsərində verilmiş vahid metoda istinad edirlər. 1913-cü ildə Alarkon-a-Santonun “Тексты на арабском говоре Лараша” adlı toplusu işıq üzü gördü [10]. Qeyd etmək lazımdır ki, 20-ci illərə qədər Mərakeşin yalnız şəhər şivələri tədqiqat obyektinə kimi araşdırmaların mərkəzində dururdu. 1920-ci ildə J.Kolenin «Заметки по арабскому говору северней части области Таза» əsərinin çap olunması ilə kənd şivələrinin öyrənilməsinin əsası qoyuldu. Maraqlı burasıdır ki, haqqında danışılan əsər öz məğzində və tamlığına görə “qeydlər” hüddurlarını aşmışdı. Bu əsər öz-özülüyündə *branes* dağ tayfasının şivəsinin tədqiqinə həsr olunmuş sistemativ və bitkin bir iş idi. Məhz bu əsər sayəsində ilk dəfə olaraq Şimali Mərakeşin kənd və şəhər şivələrinin yaxınlığı və mütəmadi bir-birinə olan qarşılıqlı təsiri faktı təsdiqlənir. Bu əsərə resenziya yazmış L.Bryüno belə bir maraqlı nəticəyə gəlmişdir ki, Fəs şivəsinə həsr olunacaq monoqrafik tədqiqat da Branes və ya Uaraq şivələri üzərinə aparılmış tədqiqata çox bənzəmiş olacaqdır. 1922-ci ildə E.Levi-Provansalın “Арабские тексты из Уарага” əsəri işıq üzü gördü. Beləliklə, Mərakeşin kənd şivələrinin öyrənilməsinin arealı genişlənməyə başladı. E.Levi-Provansalın tədqiqatı bir daha şəhər və kənd şivələrinin yaxınlığı təsdiq etmiş oldu. E.Levi-Provansalın əsərinə resenziya yazmış L.Bryüno qeyd etmişdi ki, dağlıların bu şivəsi həm fonetika, həm də morfologiya cəhətdən şəhərlilərin, xüsusilə də düzəngah ərazilərinin əhalisinin şivəsinə bənzəyir [11, 153]. Bəzi xüsusi terminləri çıxmaq şərti ilə bu bənzərlik leksikada da

özünü bürüzə verirdi. 1931-ci ildə L.Bryüno müəllimi V.Marsenin yolu ilə gedərək “Арабские тексты из Рабата” əsərini ərsəyə gətirdi. Müəllif V.Marsenin toplusundan fərqli olaraq həmçə qısa, kəmiyyət baxımından isə daha çox mətn təqdim edərək daha sadə transkripsiya sistemindən istifadə etmişdir. L.Bryünonun mətnlərinin qlossarisinə gəlincə isə, o yalnız 1952-ci ildə işıq üzü gördü. Müəllifin gəldiyi nəticə ondan ibarət olur ki, ərəb leksikası bərbər leksikasını sıxışdırıb çıxarmağa çalışsa da, şəhər ərəb şivələrinin fonetikasi və üslubu, çox güman ki, bərbər dilinə itaət etmiş olacaq. Mərakeşin şəhər şivələrinə aid ümimiləşdirmə xarakterli əsər 1939-cu ildə J.Kolen tərəfindən ərsəyə gətirilərək “Марокканская хрестоматия” adını daşıyırdı [9, 11]. Burada Rabat və Tanjerdə toplanmış mətnlərlə yanaşı, cənub şivələrinin, eləcə də Şimali Mərakeşin kənd şivələrinin daşıyıcılarının dilindən qələmə alınmış çoxlu sayda mətnlər vardır. Bütün toplanmış material xüsusi işləmədən və adaptasiya prosesindən keçmiş, mətnlərin dili aralıq bir şivəni təqdim etmək məqsədilə tənzimlənmiş, Mərakeşin şimalındakı Rabat, Sale, Meknes və Fəs kimi böyük şəhərlərin əhalisinin danışdığı aralıq bir şivə (*le dialect moyen*) təqdim olunmuşdur. Hətta, E.Levi-Provansalın “Арабские тексты из Уагара” əsərindən əxz edilmiş materiallar da müəllif tərəfindən adaptasiya mərhələsindən keçirilmişdir. Beləliklə, bu kitab, əsasında şəhər şivələrinin durduğu Mərakeş dialekti koynesi zəminindəki mətnlərin cəmi olduğu bir əsərdir. Müntəxabat öz formatında bu qəbildən olan ilk nəhəng və uğurlu bir əsər sayılırdı. 1955-ci ildə bu müntəxabat yenidən çap olunmuşdur. Ümumiyyətlə, Mərakeş dialekti ilə bağlı əsərlərə nəzər salınsa, araşdırma obyektinə olaraq dialekt leksikası daha ön plana çıxır. Dialektin fonetika və fonologiyası ilə bağlı məsələlərə gəlincə isə, buradakı tədqiqatlar daha azlıq təşkil edir. Mərakeş dialektinin fonoloji strukturunu təhlil etməyə struktur linqvistikası üzrə tanınmış alim olan Z.Harris cəhd göstərmişdir. Lakin onun bu sahədəki atdığı addım heç də uğurlu olmadı. Belə ki, o, özündən xeyli əvvəl aparılan tədqiqatların nəticələrini hesaba almamışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu sahədə A.Fişer (1898, 1899, 1917), H.Kampfmeyer (1908), J.Kantino (1941) müəyyən işlər görmüşdülər. Z.Harrisin “Фонемы марокканского диалекта арабского языка” məqaləsi J.Kantino sət, lakin haqlı tənqidinə məruz qaldı. J.Kantino məsələ ilə bağlı “К вопросу о фонологии марокканского диалекта арабского языка” məqaləsini yazır. J.Kantino fikrincə, Z.Harrisin ən böyük xətası ondan ibarət idi ki, o, özünün linqvistik anketi üçün Kasablanka şəhərinin şivəsini seçmişdi. Belə ki, o zaman üçün həmin şəhər çox yeni və əhalisinin yekcins olması ilə fərqlənirdi və belə bir səpgidə araşdırma üçün qətiyyət uyğun deyildi [9,12]. Z.Harrisin Mərakeş dialekti sahəsindəki praktik biliklərinin yetərsiz olması bir sıra ciddi faktiki xətalara və yanlışlara gətirib çıxarmışdır. Habelə, J.Kantino Z.Harrisə nəzəriyyə və metodlarla bağlı etirazlarını da bəyan etmişdi. Ən böyük fikir ayrılığı iki alim arasında qısa sait fonemlərlə əlaqədar olaraq ortaya çıxmışdır. Belə ki, Z.Harris 4 qısa fonemin- *i, u, a, ə*-nin olduğunu göstərdiyi halda, J.Kantino fikrincə Mərakeş dialektində onların sayı ikidir: *ə* və *u*. Habelə J.Kantino 4 uzun saitin- *i:, u:, o:/e:, a:-*nin yerinə 3 uzun saitin olduğunu iddia etmişdir: *i:, u:, a:.* Samit fonemlərə gəlincə isə, o, Z.Harrisin təhlilini ümumən qənaətbəxş hesab etmişdir. Dəricə sintaksisi daha çox tədqiqata ehtiyac duyan sahələrdən biri olaraq qalır. 1962-ci ildə Mərakeş dialekti ilə bağlı R.S.Harrelin “Краткая практическая грамматика марокканского диалекта арабского языка” əsəri işıq üzü görür. Bu kitab ilk növbədə Mərakeş dialektini praktik şəkildə mənimsəmək üçün nəzərdə tutulmuşdur və metodik dəqiqliyi və əlçatanlığı ilə səciyyələnirdi. Habelə, bu əsər ərəb dialektologiyası sahəsində çalışan mütəxəssislər üçün də çox maraqlı və faydalı vəsait hesab olunurdu. Belə ki, müəllif anoloji əsərlərdən yararlanaraq əldə etdiyi nəticələrlə kifayətlənməmiş, özü bir sıra müstəqil müşahidələr və araşdırmalar apararaq yeni faktları ortaya qoya bilmişdi. Xüsusilə “Mürəkkəb cümlə” adlı bölmə çox uğurlu şəkildə işlənmişdir. Fonetika, samitlərin emfatisasiyası və s. bu kimi məsələlər lazımı səviyyədə tədqiq edilə bilmişdi.

Məlum olduğu kimi ərəb ləhcələrinin yaranması, inışarı və s. bu kimi məsələlərin tədqiqi ilə əlaqədar ərəblər özləri də kifayət qədər böyük işlər görmüşlər [12; 14]. Məsələlərin araşdırılmasında daha çox ənənəvi yolu tutaraq klassik üslubla hərəkət etmişlər. Müasir dövrdə Mərakeş dialekti ilə bağlı yeni nəşrlərin ərsəyə gəlməsi sevindirici hal sayıla bilər. Xüsusi şəkildə dialektin leksikasını əks etdirən lüğətlər öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Məhəmməd Şəfiqin “الدارجة المغربية توارد بين الامازيغية والعربية” əsəri Mərakeş dialekti ilə bağlı dəyərli əsərlərdən hesab olunur [14]. Bu kitabda dəricənin amaziq və ərəb ədəbi dili ilə əlaqəsi barədə müfəssəl məlumatlar və çoxlu misallar vardır. Müəllifin fikrincə, dəricə amaziq və ədəbi dil arasındakı qarşılıqlı təsirin və qaynayıb-qarışmanın məhsuludur. Bu proses özü-özlüyündə dəricəni müstəqil dil edir. Yəni, o nə tam ədəbi dilə, nə də amaziq dilinə tabe deyildir. Bir növü hibrid dil (hibrid language) və ya qarışıq dil (mixed language) və yaxud kreol dil (creole language) sayıla bilər. O, sözləri, tələffüz qaydalarını, tərkibləri və bəzi qaydaları ədəbi dil və amaziq dilindən əxz etsə də, daha sonra müstəqil dil kimi inkişaf etmişdir. Habelə, kitab amaziq əsilli 1500 sözü, istilahi və adı ehtiva edir.

Digər diqqətəlayiq əsərlər içərisində Fuad əl-Aravinin (Larui) “الدراما اللغوية المغربية” kitabını qeyd etməyə dəyər. Üç fəsildən ibarət olan bu kitabın ilk fəsli “لغات المغرب” adlanır və ərəb, dəricə, amaziq, fransız və ispan dilləri kimi Mərakeşdəki dil arealının linqvistik və tarixi xüsusiyyətlərinin icmalını oxuculara təqdim edir. “إشكالية ازدواجية اللغوية” başlıqlı II fəsildə müəllif digər dillərlə müqayisə fonunda ərəb dilində hökm sürən diqlossiyanın mövcudluğunun müddətinə toxunur. Habelə, onun psixoloji müstəvidə təlim və təhsilin uğuruna, ədəbi fəaliyyətə təsirlərini açıqlayır. III fəsil “الجدل حول الدارجة” adlanaraq dəricə ətrafında cərəyan edən mübahisələrə və polemikalara toxunur. Burada müəllif Mərakeş ləhcəsinin faktiki olaraq dövlətin rəsmi dili olmasını dəstəkləyən və təkzib edən fikirləri müqayisə edir və tənqid edir. Onun fikrincə, problemi həll etməyin ən doğru yolu dəricənin latın əlifbasına malik rəsmi dil kimi qəbul edilməsidir [13].

Azərbaycan ərəbşünaslığında dialektlərin öyrənilməsinə geniş yer ayrılsa da, Mərakeş dialekti xüsusi bir monoqrafik tədqiqatın obyektinə olmamışdır. Daha çox tədqiqatlar Məşriq dialektləri üzərinə aparılmış, Misir, İraq, Suriya, Küveyt dialektləri araşdırmaya cəlb olunmuşdur [1; 5]. Dəricəyə gəlincə isə, bu haqda ümumiləşdirilmiş mə-

lumata S.Əhmədovun monoqrafiyasında rast gəlikir [2]. Təbii ki, monoqrafiyanın obyektı olaraq ərəb dialektləri fonunda müəllif bu məsələyə yığcam şəkildə toxunmuşdur.

Rus ərəbşunasları tərəfindən də ərəb ölkələrinin dialektologiyasının öyrənilməsi sahəsində böyük işlər görülmüş, fundamental əsərlər ərsəyə gəlmişdir. Y.N. Zavadovskinin “Арабские диалекты Магриба” kitabı diqqəti cəlb edən mənbələr arasındadır. Müəllif Məğrib dialektlərinin hər biri haqqında, o cümlədən Mərakeş dialekti haqqında məlumat vermiş, onların leksikası, morfolojiyası, sintaksisini müqayisəli təhlilə cəlb etmişdir. Habelə o, həmin dialektlərə müxtəlif əcnəbi dillərin təsiri bağlı məsələlərə toxunmuş, müxtəlif Məğrib dialektlərinin oxşar və fərqli cəhətlərini təhlilini aparmışdır. Əsər sırf Mərakeş dialektinə həsr olunmasa da, bu dialektə orda xüsusi bir hissə ayrılmışdır ki, bu da dialektologiya ilə məşğul olanlar üçün faydalı hesab oluna bilər [5, 14-15]. Digər fundamental tədqiqatlardan biri məhz Mərakeş dialektinə həsr olunmuş S.X.Kamilevin “Марокканский диалект” əsəridir. Öz təmliyi və bitkinliyi baxımından kitab fikrimizcə, bu sahədə ərsəyə gəlmiş ən yaxşı əsərlərdən biridir. Müəllif əsərdə samit və sait fonemləri ifadə etmək üçün xüsusi bir transkripsiya sistemi təklif etmiş, dialekin morfolojiyası, ad qruplu sözlər sistemi, sintaksisi də daxil olmaqla bütün məsələləri demək olar ki, əhatə etməyə müvəffəq olmuşdur. Müəllif özündən qabaqkı araşdırmalardan məhsuldar şəkildə bəhrələnərək müqayisəli zəmində bir tədqiqatın ərsəyə gəlməsinə nail olmuşdur. S.X.Kamilev saitlər sistemi haqqında danışarkən [ə] və [u] qısa sait fonemləri üzərində durur ki, onlar da ədəbi dildəki *a* və *i*-yə daha uyğun gəlir [9, 25]. Müxtəlif samit qrupları sait səslərin keyfiyyətinə fərqli şəkildə təsir edir. Məs., emfatik samitlər açıq sait səsləri daha qapalı, qapalıları isə daha açıq edir. Saitlərin keyfiyyətli şəkildə realizə edilməsinə təsir edən faktorların bolluğu çoxsaylı tembr çalarlarına gətirib çıxarır. V.Marse öz əsərlərin də saitlərin 17 tembrini, L.Bryuno isə 13-nü üzə çıxarmışdır. Onlar [a:] foneminin 4 mümkün reallaşma formasını ortaya çıxarmışlar ki, bunların arasında ədəbi dildəki imalə şədi:də və imalə mutavassitə uyğun gələn variantlar da vardır. [i]-nin realizasiyasına gəlincə, emfatik, velyar və fərinqal samitlərlə işləndiyi zamanı [e] kimi səslənir. Velyar, lərinqal, fərinqal və emfatik samitlərlə işləndikdə [u:] -nun daha çox [o:] kimi səslənməsi diqqəti cəlb edir. Uzun saitlər ümumən öz kəmiyyət sabilliyi ilə səciyyələndiyi halda, qısa saitlər bu baxımdan dialektə qeyri-sabitliyi ilə xarakterizə olunur. Samitlər sisteminə gəlincə, burada əlifbadakı hərflərlə yanaşı dildə olmayan samit səslər də vardır: ç, g, p, j. Bu səslərin ortaya çıxması dialektə kifayət qədər əcnəbi sözün daxil olması ilə bağlıdır. [j]-ədəbi dilin və bir çox ərəb dialektlərinin [c] affrikatına uyğun gəlir. [q]-nın artikulyasiyası müasir ərəb dialektlərinin təsnifatlaşdırılmasının mühüm əlamətlərindəndir [1, 73]. Bu fonemin kar [q], [k], [k̤] və [ʔ] kimi təzahür etdiyi şivələr şəhər şivələrinə, [c], [g̃] kimi təzhür etdiyi şivələr isə bədəvi şivələrinə aiddir. Digər müasir ərəb dialektlərində olduğu kimi Mərakeş dialektində, [ay] və [ey] diftonqları [i:] və [e:] -yə, [au] diftonqu isə [o:/u:] -yə keçir. Bundan əlavə dialektə diftonqların yarandığı xüsusi məqamlar da vardır: 1) [a:ʔi] qrupu olan yerdə: xa:yf-qorxan (xə:ʔif-yerində); 2) Bitişən əvəzliyin samiti qarşısında və ya sözün sonunda feil suffiksi -[u] gələrsə: *klauhom*-onlar onu yedilər [1, 73].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Əhmədov S.M. Ərəb dilinin dialektləri və İraq dialekti ilə İraq-türkman dili arasında əlaqə. Bakı, 2017, 216 s.
2. Musayeva K.R. Misir ləhcəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 166 s.
3. Doç.Dr.Selime Mahfuzi. Məğrip ölkələrindəki “Arapça” savaşı. Cezayir, 2015. Mütercim: Ayşe Sümeysa Aydoğdu-ZeynepTüfekçi
4. Багана Ж. Языковая ситуация в современном Марокко/Ж. Багана, Д.В. Тулейко//Вестник РУДН, серия Лингвистика. 2015, № 2, С. 9-15.
5. Завадовский Ю.Н. Арабские диалекты Магриба. Москва: Издательство «Восточной Литературы», 1962, 105 с.
6. Калегина Т.Е., Середина А.Ю. Статус арабского языка в системе преподавания естественнонаучных дисциплин в Марокко//Современный мусульманский мир. Казан, 2017, с. 1-9
7. Косенко Е.И. Может ли стать дарижа официальным языком Марокко?//Вестник Ленинградского университета им.А.С.Пушкина. Санкт-Петербург, 2015, с.178-281
8. Кухарева Е.В. Проблемы арабского литературного языка в Королевстве Марокко и их решение в Университете Абдельмалика Ас-Саади (Тетуан) // Филологические науки в МГИМО, Москва, 2020, с.89-99
9. Камилев С.Х. Марокканский диалект арабского языка. Москва: Издательство «Наука», 1968, 132 с.
10. Alarcon-y-Santon. Textos arabes en dialecto vulgar de Larache. Madrid, 1913
11. Brunot L. Introduction a l'arabe marocain. Paris, 1950
12. فؤاد العروى، الدراما اللغوية المغربية. المغرب: الفك، 2011، 192 ص.
13. ابراهيم انيس. في اللهجات العربية. القاهرة: مكتبة الانجلو المصرية، ١٩٩٨، 349 ص.
14. محمد شفيق. الدارجة المغربية. مجلد توارد بين الأمازيغية والعربية. الرباط: مطبعة المعارف الجديد، 1999، 177 ص.
15. محمد بودهان. هل الدارجة المغربية لهجة عربية؟ 2013، 10 ص.
16. <https://ru.m.wikipedia.org/wiki>
17. http://www.telquel-online.com/archives/474mage_culture2_474.shtml
18. <https://ru.m.wikipedia.org/wiki>

Açar sözlər: dialekt, ərəb ədəbi dili, dəricə, fransız dili, amaziq dili

Ключевые слова: диалект, арабский литературный язык, дарижа, французский язык, амазигский язык

Key words: dialect, arabic literature language, darija, french language, amazigh language

Языковая ситуация в Марокко: реалий, дарижа и история его исследования

Резюме

В статье рассматривается языковая ситуация в Марокко. Как известно, сосуществования различных языков в современном марокканском обществе является одним из актуальных проблем. Такая сложная языковая ситуация создает трудности для выхода АЛЯ за рамки статусных для него сфер. Выявляется роль диалекта дарижа в плане его социально-культурной адаптации, а также мотивы приобретения им статуса официального языка страны.

Language situation in Morocco: the realities, darija and history of his studying

Summary

This article is about the language situation in Morocco. As is well-known, the coexistence of different languages in Moroccan society is one of the most actually problems. In fact, such complicated language situation poses difficulties to going beyond of Arabic literary language his status spheres. Dialect darija shows his role in terms of his social-cultural adaptation. And the reasons of his acquisition of status official language is being to appear.

Rəyçi: prof.N.N.Məmmədov